

Komoly vagy szélsőséges? A vallásszabadság határai

Egyszerre akarunk teljes vallásszabadságot és tökéletes biztonságot. A biztonság hívószava korunkban meghatározóvá vált. A szabadság eufóriája, amely a rendszerváltozást kísérte, pedig a múlt része lett: a szabadságot, a saját szabadságunkat ma természetesnek tekintjük.

Mind a biztonságot, mind a szabadság oltalmazását az államtól várjuk. Míg a rendszerváltozást követően az állammal kapcsolatos várakozások általában csökkentek – hasonlóan a nyugati folyamatokhoz –, az állam veszített a tekintélyéből, a közelmúlt, különösen a közelmúlt biztonsági kihívásai megfordították ezeket a folyamatokat. Ezt jelezheti többek között a rendőrség tekintélyének emelkedése: például Németországban a társadalmi bizalmi index élére került a rendőrség. Míg ma a németek több mint 80%-a bízik a rendőrségben (erősödő tendencia mellett), a sajtóban csak 40% (csökkenő tendencia mellett).¹ Ez a példa azt mutatja, hogy a biztonságot adó hatalom tekintélye ma kétszer olyan erős, mint a médiaé, azaz egy, a hatalmat ellenőrző független piaci tényezőé.

A vallás természete

A vallási meggyőződés természete eltér más, az ember értékválasztásait meghatározó véleményektől vagy akár meggyőződésektől – legyen szó egy labdarúgócsapat iránti rajongásról vagy a környezetvédelem ügyei iránti elkötelezettségről. Ezen – egyébként érthető és tiszteletre méltó – elkötelezettségek részlegeseek, azaz nem hatják át és nem határozzák meg az emberi személyiség egészét. A vallási meggyőződés – amennyiben valóban meggyőződésről és nem pusztán szokásról van szó – átfogó, az ember életének minden területét érinti: az étkezéstől a párválasztásig, az öltözködéstől a családtervezésig. A meggyőződés természete pedig feltétlen azonosulást igényel. Amit az egyén vallási parancsként él meg, ott számára ez a meggyőződés felülírja az állam iránti lojalitást. A szuverenitásának feltétlen elismerését követelő állam számára éppen ezért a vallás ijesztő: újra és újra vannak emberek, akik a vértanúságig menve a hitükhöz ragaszkodnak: a hit, a vallás olyan szférája az életnek, ahol az állam hatóköre korlátokba ütközik. A Római Birodalomtól kezdve az államok előbb-utóbb keresni kezdték, majd megtalálták annak módját, hogy a meghatározó vallások békés és rendezett együttélését biztosítsák. Hogy nem könnyű folyamatról volt szó, elegendő a modern európai vallásbéke és nemzetközi rend kialakulására gondolunk: a vesztfáliai békéhez a harmincéves háború vezetett. A vallási helyzet megváltozása, új vallási jelenségek vagy egy adott állam kulturális hagyományaitól eltérő vallások megjelenése új egyensúlyok keresését

¹ Statista: *Zu welchen Institutionen haben Sie großes Vertrauen?* (2020).

igényli. Ez az egyensúlykeresés döntően – de nem kizárólagosan – versengő emberi jogok és alkotmányos értékek között folyik.

A vallási meggyőződésből fakadhatnak olyan döntések, amelyek a kívülálló számára meglepőek, érthetetlenek, vagy akár ijesztőek. Amikor az állam a biztonságát, mások jogait és szabadságát veszélyeztető vallási vagy vallásinak tűnő szélsőségek ellen fellép, nem nélkülözheti a megkülönböztetés képességét: valóban veszélyt jelentő szélsőségről van-e szó, vagy csak valami szokatlan jelenségről, amelyhez egy vallási kérdésekben szemérmes társadalom nem tudja, hogy miként viszonyuljon.

A vallás, illetve a hit fogalma táган értendő: olyan, bizonyossággal vallott, meggyőződésről (nem vélekedésről!) van szó, amely a világmindenség eredetével és céljával kapcsolatos. Vallásnak általában az olyan világnézetet tekinthetjük, amely a természetfelettire irányul, rendszerbe foglalt hitelvekkel rendelkezik, tanai a valóság egészére irányulnak, valamint sajátos magatartás-követelményekkel (szokásokkal, életvezetési és erkölcsi követelményekkel) az emberi személyiség egészét átfogja – a hatályos magyar törvényben foglalt meghatározás sajátos kísérlet a vallás fogalmának normatív rögzítésére.² A meggyőződés az egyént a lelkiismeretében köti, azaz megtagadása, a hitből fakadó kötelezettségek elmulasztása súlyos belső válságot okozna. A bizonyítás terhére adott esetben az egyénnek kell viselnie, aki valamely kötelezettségétől mentesülni kíván: neki kell igazolnia, hogy valóban fennáll a lelkiismereti kényszer – a pusztá nyilatkozat nem feltétlenül elegendő, ahogy az elkötelezettség nélküli vélekedések sem. A védelem független attól, hogy a gondolat erkölcsi nézetek alapján alakul-e, vagy tételes vallásokhoz kapcsolódik. A védelem független attól is, hogy az adott gondolat, hit vagy vallás mennyire elterjedt. A lelkiismeret általános szabadsága a vallásszabadságból fejlődött ki. A vallásszabadság pedig eredendően adott vallási közösségek szabad működését jelentette, egyrészt történeti okokból, másrészt mivel a vallás antropológiailag közösségi jelenség. A vallásszabadság egyszerre *individuális és kollektív* természetű jog: e két elemének érvényesülése egymástól elválaszthatatlan.

A vallás az egész személyiséget átfogó és meghatározó jelenség, része az „emberi minőségnek”.³ A vallásszabadság közvetlenül az emberi méltóságban gyökeredzik – megsértése az emberi méltóság elleni súlyos támadás. Az emberi méltóság korlátozhatatlan – az Alaptörvény szóhasználatával sérthetetlen (II. cikk), azaz az emberi személyiség a jog számára érinthetetlen.⁴ A méltóságból fakadó egyes jogok már korlátozhatók lehetnek.

Míg a vallási meggyőződés szabad megválasztásának joga nem korlátozható, hiszen ez a személy belső fórumán történik, a meggyőződés kinyilvánítása, gyakorlása, tanítása az alapvető jogok korlátozásának általános szabályai szerint a feltétlenül szükséges mértékben korlátozható, amennyiben ezt más alapjog érvényesülése vagy alkotmányos érték védelme megköveteli.⁵

² A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. tv. 6. § (3) bekezdés.

³ 4/1993. (II. 12.) AB határozat.

⁴ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

⁵ Alaptörvény I. cikk (2) bekezdés.

Állam és vallás – korai szempontok

A különböző vallások eltérő módon viszonyulnak a vallási és a világi szféra megkülönböztetéséhez vagy akár az állam és a vallási közösségek viszonyához. Ha számunkra magától értetődő helyzet alapját keressük, és a keresztény hagyományra gondolunk, maga a Szentírás nem tartalmaz politika- vagy államelméletet. Jézus Krisztus nem avatkozott be politikai konfliktusokba. Mind tanítványai, mind bírái előtt elutasította azt, hogy Isten Országa érdekében politikai hatalmat vegyen igénybe. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne vett volna tudomást az állami hatóságokról. Így szól az adófizetésről⁶ vagy egy örökösödési vitában a polgári jogrendszerre utal.⁷ Ezekben az esetekben a közrendet érintő kérdésekkel került kapcsolatba: az emberre nem elszigetelt, hanem társadalmi lényként tekintett, akinek vannak evilági kötelezettségei és ügyei.

Bár a Szentírás nem tartalmaz önálló államtant, ad fogódzókát az államtanhoz. Elismeri az államrendet, és a hatalmat Isten akaratára vezeti vissza.⁸ Az állam olyan rendet biztosít, amely az embert lelkiismereti szinten is engedelmességre kötelezi: „És az adókat is fizessétek, mert Istenért végzik a szolgálatot, amikor ezért szolgálnak. Adjátok meg tehát mindenkinek, amivel tartoztok; akinek adóval, annak az adót, akinek illetékkal, annak az illetéket, akinek félelemmel, annak a félelmet, akinek tisztelettel, annak a tiszteletet.”⁹ Az állam az igazságos rendet segíti elő, ezért ajánlatos a felsőbbségért végzett ima is.¹⁰ A Szentírás azonban az Antikrisztusról is szól, annak lehetőségéről, hogy az állam erkölcsileg elfajzik: az államhatalommal való ilyen visszaélés nem Istenben, hanem a sátánban gyökerezik.¹¹ a Jelenések könyvében már a totális állam is megjelenik.¹² Az ilyen államhoz a hívőknek ne legyen közük.¹³ A végső hatalmat azonban a „Szent Város” jelenti.¹⁴

A Szentírásban tehát az állam kétféleképpen jelenik meg. Az egyén megítélésén múlik, hogy eldöntse, az adott állam, amelyben él, hogyan minősül. Az egyén felelőssége az is, hogy teljesítse Jézus felszólítását: „Adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené.” (Mk 12,17)

Állam és egyház megkülönböztetése a kereszténység történelmének állandó eleme – hasonló különbségtétel az iszlám hagyománytól idegen. Figyelemre méltó korai megnyilatkozás I. Gelasius pápa 496-ban kelt levele, amelyet a Kelet-Római Birodalom császárához, Anasztáziuszhoz intézett. Ebben kifejti, hogy:

„Két hatalom létezik, mely a világot kormányozza: a pápák szent tekintélye és az uralkodói hatalom. Közülük a papi hatalom a fontosabb, hiszen ennek a hatalomnak az emberek fölött uralkodó királyokról is számot kell adnia az isteni ítélőszék előtt. Így Neked, kegyes

⁶ Mt 17,24.

⁷ Lk 12,13.

⁸ Róm 13,1.

⁹ Róm 13,6–7.

¹⁰ 1Tim 2,1–3.

¹¹ Jel 13,2.

¹² Jel 13,16 sköv.

¹³ Jel 18,4.

¹⁴ Jel 21,10 sköv.

fiunk, bár méltóságod főhelyre emel az emberi nem fölött, mégis hűségesen alá kell vetned magadat azoknak, akik az isteni dolgokért felelnek és az üdvösséged eszközeivel rendelkeznek.”¹⁵

A két hatalom megkülönböztetése nyomán kialakult az a nézet, amely szerint az egyházi hatalom méltóságában megelőzi a világi hatalmat, és az utóbbi végső soron alávetettje az előbbinek. A „két kard” elmélete szerint az Úr mind a világi, mind az egyházi hatalmat jelképező „kardot” Péternek adja, aki azután a világi hatalmat a császárra bízta, hogy ő gyakorolja, azonban fenntartja alapvető fölérendeltségét, azaz a világi hatalom is a pápai, illetve egyházi hatalomból származik.¹⁶ Bár a konkrét politikai történetek során a középkor folyamán a világi hatalom néha az egyházi fölé kerekedett, eszmeileg mindvégig defenzívában volt, amennyiben legfőljebb azzal az igénnyel lépett föl, hogy a világi hatalom is eredeti hatalom, amely isteni joggal létezik és – világi ügyekben – nem alárendeltje az egyházi hatalomnak.

Isten és az állam uralom iránti igénye végigkíséri a kereszténység történelmét. Két elvet kell összehangolni ennek során: egyfelől „inkább kell engedelmeskednünk Istennek, mint az embereknek”,¹⁷ másfelől bizonyos kötelezettségeket teljesíteni kell a többség irányába.¹⁸ E két elv a katolikus egyház tanításában nyomon követhető. A Szentírás nem tartalmaz egy, minden helyre és időre érvényes ideális államképet, azonban mértéket ad az adott államok megítéléséhez. Azzal, hogy a kereszténység megerősödött a Római Birodalomban, majd azzal, hogy az államhatalom a kereszténység mellé állt, elkerülhetetlenné vált, hogy az egyház a társadalmi élet valamennyi kérdéséről ítéletet tudjon alkotni, azaz a keresztények ítéletalkotásához az egyházi tanítást mint alapot megadja.

Átfogó jog- és államtant Szent Ágoston (*De civitate Dei*) és Aquinói Szent Tamás (*De regimine principum*) alkotott. Szent Ágoston két „államról” beszél, ezek a civitas terrena (amelyet a bukott angyaloktól eredeztet) és civitas Dei (amelyet az angyaloktól eredeztet). Az ősbűn az emberi nemet is két államra osztja, amelyek a világ végezetéig küzdenek egymással (nem konkrét intézményekről van szó, hanem mitikus közösségekről, amelyek tagjai megtalálhatók mind az egyházban, mind a politikai értelemben vett államban). A politikai államot befolyásolja a civitas terrena, mivel tagjait erősen hajtja az önzés. Eredetileg az állam az Isten által akart családból nőtt ki, azaz nem a bűn következménye, még ha az államalapításoknál gyakran láthatunk erőszakot és igazságtalanságot. De az ősbűn következménye, hogy az állam kényszereszközökkel is élhet (beleértve a halálbüntetést és az igazságos háborút, bár a háborút helyesebb elkerülni). Az állam rendeltetése a földi béke biztosítása. Az államnak fenn kell tartania a rendet, amely csak igazságosságban történhet, enélkül az államok csak „nagy rablóbandák”. Szent Ágoston szerint az igazságtalan törvény nem törvény (*A szabad akaratról*). A törvény akkor

¹⁵ Sidney Z. Ehler – John B. Morrall: *Church and state through the centuries. A collection of historic documents with commentaries*. Westminster, The Newman Press, 1954. 11.

¹⁶ Paul Mikat: Das Verhältnis von Kirche und Staat nach der Lehre der katholischen Kirche. In Joseph Listl – Dietrich Pirson (szerk.): *Handbuch des Staatskirchenrechts der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin, Duncker and Humblot, 1994. 129.

¹⁷ ApCsel 5,29.

¹⁸ Róm 13,1–8; 1Pét 2,11–18; Tit 3, 1–8.

igazságtalan, ha ellenkezik a közjával vagy az isteni rendeléssel. A közjával ellenkező törvénynek nem köteles engedelmeskedni az ember, de megteheti, elkerülendő a botrányt és a felfordulást. Az isteni rendeléssel ellentétes törvénynek viszont nem szabad engedelmeskedni – a lelkiismeret parancsa felülírhatja a jogot. Az állam csak akkor tudja a jogot és a békét megőrizni, ha Istennek alárendeli magát, és elismeri az isteni törvényt. Az ideális állam keresztény alapokra épül. A közjót az szolgálja legjobban, ha az evilági béke az örök Békére alapozódik. A középkorban elterjedt királytükör – amelyet Szent Ágoston könyve tartalmaz – leírja a jó uralkodót. Ez igazságos és alázatos, istenfélő és istenszerető, lassú a büntetésben és gyors a megbocsátásban. Állam és egyház saját területükön függetlenek. A keresztény uralkodó segítse alattvalóit a túlvilági céljuk felé és segítse az egyházat az egység és az igaz hit őrzésében.

Aquinói Szent Tamás államtana szorosan Arisztotelész *Politika* című művére épül. Az ember természete szerint társadalmi lény, aki rendezett közösségben él.¹⁹ Az emberi közösség azonban nem létezhet anélkül, hogy valaki ne vezetné valamilyen cél felé.²⁰ Szent Tamás alapvetően két kormányzati formát különböztet meg: az egyik utilitárius, amelyben az alapvető viszony az uralkodó és a szolga viszonya, a másikban az emberek célja a közösség java.²¹ Szent Tamás 1Pét 4-et idézve azt vallja, hogy az utóbbi kormányzati rend a jó. A monarchiát tartja a legmegfelelőbb kormányformának, amely az állam egységét, rendjét és békéjét biztosítja. A zsarnokság elkerülésére ajánlja, hogy arisztokratikus (bölcsek tanácsa) és demokratikus (választott népképviselők) intézmények is működjenek. Az állam rendeltetése, hogy a polgárokat boldog és erényes életre vezesse. Ehhez tartozik, mint előfeltétel, a béke megerősítése és az anyagi jólétről való gondoskodás. A törvények célja a közjó és nem a magánérdek. Az állam tehát nem autonóm. Törvényeinek a közjóra kell irányulniuk és az emberek jólétét kell szolgálniuk²² és igazságosaknak kell lenniük.²³ Az államnak az ember végső rendeltetését tiszteletben kell tartania, és ebből az következik, hogy a világi hatalom a lelki hatalomnak alárendelt. Azaz Szent Tamás szerint mind a vallási, mind a civil hatalom Istentől származik; bár a két hatalom egymástól függetlenül működik, a civil hatalom alá van rendelve a vallási hatalomnak, amikor az ember üdvösségéről van szó.²⁴

Vallási elkötelezettség egy világi társadalomban

A vallás a szekularizáció (akár az egyházak önszekularizációja)²⁵ folytán a társadalom többsége számára egyre kevésbé érthető. Addig érthető, amíg nem veszik igazán komo-

¹⁹ I. 96. kérdés, 4. bek; 72. kérdés, 4. bek.

²⁰ I. 6. kérdés, 4. bek.

²¹ I. 96. kérdés, 4. bek.

²² I. 93. kérdés, 3. bek.

²³ 96. kérdés, 4. bek.

²⁴ II 44. kérdés 2–4. bek.

²⁵ A német teológiában kialakult fogalmat XVI. Benedek pápa is használta: *Address of his holiness Benedict XVI to bishops of the Episcopal Conference of Brazil* (2009).

lyan – csak szokás, hagyomány. Külön kérdés, hogy az önszekularizáció zsákutca: nem tudnak a vallási közösségek annyit feladni sajátos örökségükből, hogy az a szekuláris társadalom számára elegendő legyen – talán jobb a társadalom, a nagy rendszerek pere-mén megőrizni identitásukat.

A társadalom szekularizációja nyomán a vallási megnyilvánulások egyre ritkábbá váltak a nyilvános térben, és így társadalom és a jog is egyre bizonytalanabban és bizalmatlanabban fogadja őket. A megértés hiánya nem mellékes a vallási megnyilvánulások jogi kezelése szempontjából sem. Azzal, hogy a társadalom szigorúan magánügyként kezeli, a nyilvános térből kiszorítja a vallásosság szinte minden megnyilvánulását, a vallásosságot, a vallásokat ismeretlenné, esetleg ijesztővé teszi a kívülállók számára (jól mutatja ezt az a vita, amely az elmúlt években Németországban zajlott a fiúgyermekek vallási okból történő körülmetélésének jogi megítélése kapcsán). Az egészséges pluralizmus nem mellékes hozadéka lehetne, hogy a különböző vallások jelenléte a társadalomban természetessé válik: a hitelesen megélt vallás más vallások követői iránt is megértővé és türelmessé tesz.

Ha a vallást komolyan veszik, az a Szuverén felsőbbbségét veszélyezteti. Az állami szuverenitásnak azonban nemcsak a vallás szab határokat, hanem általában az emberi jogok is. Vallási okból tehet az ember radikális lépéseket. Lemondhat a vagyonáról, elköltözhethet egy távoli országba, életre szóló, visszavonhatatlan, az egész életét meghatározó döntéseket hozhat. A komolyan vett meggyőződés önmagában nem fundamentalizmus: környezete számára okozhat kihívást, azonban nem jelent veszélyt.

A különböző vallási hagyományokban eltérően jelenik meg a fundamentalizmus, de közös elem, hogy minden vallásban jelen van a fundamentalizmus, és ma talán erőteljesebben, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt. Míg a keresztény vagy a zsidó vallásban a vallási fundamentalizmus általában a szent iratok szó szerinti értelmezését, a hagyomány rugalmatlan megélését jelenti, a hindu fundamentalizmus pedig földrajzilag távol esik tőlünk, addig a muszlim fundamentalizmus fő szempontja éppen az állam világi jellegének elutasítása és a vallási jog érvényesítése a társadalom egészében. Önmagában szélsőséges nézetek nem feltétlenül igényelnek beavatkozást, az erőszak megjelenése azonban igen. A kettő közötti határ nem egyszer és mindenkorra adott, megtalálása érzékenységet igényel. A társadalom biztonság és szabadság iránti igényében is változhatnak a hangsúlyok.

Az európai alkotmányos jogállam arra törekszik, hogy egyensúlyozzon a versengő jogok és érdekek között. Az állam ennek során építhet a társadalom kulturális preferenciáira és történelmi hagyományaira. A *Korán* és a *Biblia* egy vallási kérdésekben egyébként semleges európai állam oktatáspolitikája szempontjából nem azonos távolságra van. A két könyv közül az egyik nélkül nem érthető az európai kultúra. A vallások „kipróbáltsága” sem azonos szintű: idős ferencest valamennyien láttunk már, idős krisnást még nem. Egy évszázadok óta működő közösség megalapozottan számíthat környezete bizalmára, míg egy tegnap létrejött vallási csoportra nem biztos, hogy rögtön oktatási vagy szociális intézmények fenntartójaként számíthatunk. Nem mindegy, hogy egy közösség egy évszázadok alatt kipróbált gyakorlatot folytat, vagy egy vallási kísérletről van szó – a kísérletezés szabadságának elismerése mellett nagyobb óvatosságra van szükség.

Ugyanakkor az államnak nem csak a toleranciát elfogadókkal és hirdetőkkal kell toleránsnak lennie – különben maga sem lesz külön az intoleránsoknál.²⁶ Egy saját erejében biztos állam, egy magabiztos társadalom nagyobb toleranciát engedhet meg magának, mint egy elbizonytalanodott, identitását kereső.

Nem tekinthető szélsőséges tevékenységnek a misszió, a hit hirdetése, vallástalan vagy más vallású személyek meghívása egy vallási közösségbe – amíg e tevékenység tiszteltben tartja mindenki szabadságát és méltóságát. Azonban szélsőséges, visszaélésszerű tevékenység lenne sérülékeny személyek olyan „meghívása”, amely a gyengeségükkel, a kiszolgáltatottságukkal él vissza. Az iszlám állam harcosai közé állt és Európába visszaszakerült európai fiatalok története tanulságosak: kényelmüket, biztonságukat feladva indultak a teljes bizonytalanságba, mert az ott felkínált egyszerű válaszok meggyőzőnek tűntek azokra az életkérdésekre, amelyekre otthon nem kaptak hiteles választ. A magát kereső, talán elkényeztetett, érzelmileg sérült fiatal könnyű préda a szélsőséges csoportok számára. Túlzás nélkül állítható, hogy a legfontosabb antiterrorista tevékenység a nevelés, a terrorizmus elleni harc legfontosabb intézménye a család – a legfontosabb bútoradaraja a családi asztal.

A körülmények változása folytán nincs egyszer és mindenkorra helyesnek tekinthető egyensúly a versengő alapvető jogok között. Az államiság lényegéhez tartozik, hogy az állam saját maga fennmaradását biztosítja, határait, a közrendet, a közbiztonságot védi – mindeközben csak a lehető legkisebb mértékben korlátozza a szabadságot. A vallási szélsőségek kérdése nem kezelhető pusztán biztonsági kérdésként. A biztonsági szempont csak egy tünet kezelése.

Irodalomjegyzék

Jogszabályok

A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény.

4/1993. (II. 12.) AB határozat.

64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

Felhasznált irodalom

Address of his holiness Benedict XVI to bishops of the Episcopal Conference of Brazil (2009).

Online: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2009/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20090907_ad-limina-brasile.html

Ehler, Sidney Z. – John B. Morrall: *Church and state through the centuries. A collection of historic documents with commentaries*. Westminster, The Newman Press, 1954.

Lord Walker of Gestingthorpe in R. v. Secretary of State for Education and Employment Ex p. Williamson (2005). UKHL 15, para. 60.

²⁶ Lord Walker az angol liberalizmus hagyományait követő megfogalmazása szerint: „In matters of human rights the courts should not show liberal tolerance only to tolerant liberals.” *Lord Walker...* (2005).

Mikat, Paul: Das Verhältnis von Kirche und Staat nach der Lehre der katholischen Kirche. In Joseph Listl – Dietrich Pirson (szerk.): *Handbuch des Staatskirchenrechts der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin, Duncker and Humblot, 1994.

Statista: *Zu welchen Institutionen haben Sie großes Vertrauen?* (2020). Online: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/3612/umfrage/institutionen-denen-die-deutschen-vertrauen/>